

TARİXİ-ETNOQRAFİK MƏNBƏLƏR ƏSASINDA GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Elnur HƏSƏNOV,

*AMEA-nın Gəncə Bölməsinin Mərkəzi Aparatının baş mütəxəssisi,
Elm üzrə Prezident mükafatçısı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
lnurh273@gmail.com*

Xülasə. Gəncədə tarixi-etnoqrafik mənbələrin, eləcə də birgəyaşayış mədəniyyəti ənənələrinin formalaşması və qorunub saxlanmasının əhəmiyyəti müxtəlif yazılı mənbələr, elmi əsərlər, arxiv sənədləri və tarixi mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Şəhərin qədim məhəllələrində əsrlər boyu multikulturalizmin, tolerant dəyərlərin formalaşması və inkişafının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Gəncədə məscidlər, pravoslav kilsəsi, alman-lüteran kilsəsi, alban məbədləri kimi mühüm maddi-mədəniyyət nümunələrinin - İslamdan əvvəlki dövr abidələrinin ucaldılması və müasir dövrümüzdə qədər mühafizə edilməsi Gəncədə çoxəsrlik multikultural dəyərlərin, adət-ənənələrin əsas göstəriciləri kimi öyrənilmişdir. Bundan əlavə, təkzibolunmaz dəlillər və faktlar, elmi mənbələr əsasında şəhərdə yerli tarixi məhəllələr ilə yanaşı, yəhudi məhəlləsi, həmçinin ləzgi və lahiclərin yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğu sübuta yetirilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: birgəyaşayış dəyərləri, Gəncə, Azərbaycan, tolerantlıq, şəhər mədəniyyəti.

Эльнур Гасанов

ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАДИЦИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА ГОРОДА ГЯНДЖИ НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме. Основное значение историко-этнографических источников, а также формирование и сохранение традиций культуры мирного сосуществования - толерантности в Гяндже были изучены на основе различных письменных источников, научных работ, архивных документов и исторических источников. Также были исследованы основные характерные черты формирования и развития мультикультурализма, толерантных ценностей в течение веков в древних кварталах города. Возведение и сохранение до сих пор таких важных материально-культурных памятников как мечети, православный храм, немецкая – лютеранская церковь, албанские храмы – памятники доисламского периода в Гяндже были изучены как основные показатели традиций культуры мирного сосуществования - толерантности в этом древнем городе. Кроме того, на основе неоспоримых аргументов и фактов, научных источников доказывается значение существования в течение веков таких жилых кварталов как квартал (угол) евреев, отдельный жилой массив лезгинов, лагиджов и др. наряду с местными историческими кварталами Гянджи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ценности сосуществования, Гянджа, Азербайджан, толерантность, городская культура.

Elnur Hasanov

STUDY OF TRADITIONS OF MULTICULTURALISM IN GANJA BASED ON HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC SOURCES

Summary. The main significance of historical and ethnographic sources, as well as the formation and preservation of the traditions of a culture of peaceful coexistence - tolerance in Ganja were studied on the basis of various written sources, scientific works, archival documents and historical sources.

Basic characteristic features of the formation and development of multiculturalism, tolerant values over the centuries in ancient quarters of city were also investigated. The construction and preservation of such important material and cultural monuments as mosques, an Orthodox church, the German Lutheran church, Albanian temples - monuments of the pre-Islamic period in Ganja have been studied as the main indicators of the traditions of a culture of peaceful coexistence - tolerance in this ancient city. In addition, on the basis of undeniable arguments and facts, scientific sources, the importance of the existence for centuries of such residential quarters as the quarter (corner) of Jews, a separate residential area of Lezghins, Lahijes, etc. along with the local historical quarters of Ganja is proved.

KEY WORDS: *values of coexistence, Ganja, Azerbaijan, tolerance, urban culture.*

*“Hər əməlin üstündən sanma keçəndir dövrən,
Hər yaxşını, yamanı doğru seçəndir dövrən”.*
Nizami Gəncəvi

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən hesab edilən Gəncə şəhərində müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanmış onlarla məscid, dörd türbə, iki məqbərə, İmamzadə abidəsi kimi İslam mədəniyyətinə aid yerli memarlıq inciləri ilə yanaşı, islamaqədərki dövrə aid alban məbədləri, kilsələr, həmçinin XIX əsrdə inşa edilmiş xristian və yəhudi abidələri də mövcuddur. Şəhərin əksər əhalisinin müsəlman olmasına baxmayaraq, Gəncə sakinləri əsrlərdən bəri qədim alban xristian məbədlərinə, həmçinin gürcü kilsəsinə və digər abidələrə xüsusi hörmətlə yanaşırlar. Ölkəmizin qərb bölgəsindəki ən qədim pravoslav ibadətgahlarından olan Aleksandr Nevski kilsəsi Gəncə şəhərində yerləşir, xristianlar burada dini ayinlərini yerinə yetirir, tarixi bayramlarını qeyd edirlər. Bu qədim məbəd mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qorunur, şəhər sakinləri pravoslavlara hörmət və ehtiramla yanaşırlar.

Bundan başqa, ölkəmizdə ən böyük və qədim alman lüteran kilsələrindən biri şəhərin vaxtilə alman əhalisinin yaşadığı hissəsində yerləşir və mühüm tarix-memarlıq abidəsi kimi mühafizə edilir.

Gəncə Yəhudilər küçəsi, Ləzgilər məhəlləsi, Lahıç məhəlləsi kimi yaşayış məskənlərinin olduğu, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin sülh şəraitində əsrlər boyu yaşadıkları şəhərlərdən biridir. Səbəb isə bu şəhərdə, ümumiyyətlə, ölkəmizdə birgəyaşayış mədəniyyətinin qorunması, multikultural, tolerant dəyərlərə sadiqliyin olmasıdır.

Gəncə şəhərinin çoxəsrlik tarixinin göstəricisi olan tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən qədim İmamlı məhəlləsində mövcud olmuş çoxsaylı məscid-mədrəsələr, İmamzadə türbəsi sülhün, əmin-amanlığın qoruyucusu qismində çıxış edir. İslam mədəniyyətinin və tarixinin qoruyucusu olan bu abidə, buradakı saf, müqəddəs ilahi mühit xalqımızın birliyinin, vəhdətinin, həmrəyliyinə təbliğinə xidmət edir [1, s.11].

1930-cu ildən 1944-cü ilə qədər İmamzadə kompleksinin bəzi yardımçı binaları (hücrələri) kimsəsiz uşaqlar üçün sığınacaq kimi istifadə edilmişdir. Bu müqəddəs məkanda Böyük Vətən müharibəsi illərində müxtəlif millətlərdən olan yeniyetmə və gənclər təmənnəsiz yaşamış, onlara müxtəlif peşələr tədris edilmişdir. Bu gün də sözügedən ziyarətgaha müxtəlif dini inanclara mənsub olan və artıq yaşa dolmuş ahıl insanlar minnətdarlıq hissi ilə ziyarətə gəlirlər.

Xalqımızın yüksək dini toleranqlıq, dözümlülük mədəniyyətinin təsbitinə şərait yaradan [2, s.249-250] Gəncə İmamzadə türbəsi şəhərin qədim ərazisində, xarabalıqların yaxınlığında yerləşir. Odur ki, Gəncə şəhərinin ərazi, məkan baxımından tarixi yerdəyişmələrinin daha dəqiq müəyyən edilməsində İmamzadə kompleksinin mənbəşünaslıq dəyəri danılmazdır. Abidənin qədim Gəncə ərazisində yerləşməsi onun elmi tədqiqinə münasib şərait yaradır, maddi mənbələrin qorunması, mühafizə olunması, həmçinin müvafiq arxeoloji qazıntı tədbirlərinin, tarixi, etnoqrafik araşdırmaların effektiv surətdə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Epigrafiq mənbələrdə Gəncə tarixinin olduqca mühüm məqamları öz əksini tapmışdır. Bu kitabələrdəki tarixi faktlar Gəncə İmamzadə kompleksinin şəhərin ümumi inkişafındakı mövqeyini, əhəmiyyətini təsbit etməklə yanaşı, Gəncədə müxtəlif tarixi mərhələlərdə çoxəsrlik xeyriyyəçilik ənənələrinin də mövcud olduğunu sübuta yetirir.

Ümumiyyətlə, Gəncə İmamzadəsinin epitafiya nümunələri, qədim qəbir abidələri, məzarüstü xatirə komplekslərinin böyük tarixi əhəmiyyəti onların Gəncənin, bütövlükdə xalqımızın qədim dini görüş və təsəvvürlərinin, axirət dünyası ilə bağlı inanclarının tədqiq olunmasına şərait yaratmasıdır. Qeyd olunan epigrafiya nümunələr həm də Gəncədə memarlığın, sənətkarlığın çox qədim dövrlərdən formalaşdığını, zaman keçdikcə əvvəlki ənənələrə istinad etmək şərti ilə yeni-yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdiyini, beləliklə də, şəhər mədəniyyəti elementlərinin çox qədim tarixi dönəmlərə əsaslandığını göstərir.

Gəncə İmamzadəsi, onun ətrafında mövcud olan çoxsaylı, müxtəlif tarixi mərhələləri əks etdirən və bu səbəbdən də bir-birindən kifayət qədər fərqlənən, amma bir sıra ümumi cəhətlərə malik olan məzarlar, həmçinin qəbirüstü tikililər (abidələr) xalqımızın, o cümlədən də Gəncə əhalisinin etnoqrafik ənənələrinin, dəfn adət və mərasimləri ilə bağlı təsəvvür və ayinlərinin elmi-nöqtəyi nəzərdən təfəssilatlı surətdə araşdırılmasında dəyərli mənbə kimi çıxış edir. Bu baxımdan sərđabələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir [3, s.61-62].

Abidənin türbə hissəsinin üzərində işlənmiş nəfis bənövşəyi, mavi, yaşıl rəngli kaşı nümunələri şəhərdə dulmuşluq sənətinin, o cümlədən mayolikanın, ziyarətgahın əsas giriş qapılarının ətrafında quraşdırılmış üzəri işləməli hasarlar metal işləmə sənətinin memarlıq abidələrində uğurla tətbiqindən xəbər verir.

Ziyarətgah ərazisində yeddi hektarlıq qəbiristan ərazisində çoxsaylı qəbirüstü abidələrdə təsadüf edilən piktoqrafik (şəkli) və ideoqrafik (fikri) yazı nümunələri Gəncədə orta əsrlər dövründə inkişaf etmiş ənənəvi həkkəlik sənətinin izlərini özündə əks etdirir.

Gəncə İmamzadə abidəsi xalqımızın mental dəyərlərinin, xüsusilə də ailə və nikahla bağlı ənənələrimizin qorunması məsələsində əvəzsiz bir məkandır. Belə ki, bütün bölgələrimizdə olduğu kimi, Gəncədə də milli-mənəvi dəyərlərimizin, adətlərimizin mühafizəsi və gələcək nəsillərə çatdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ailə müqəddəs dəyər sayıldığından Gəncədə yeni ailə quranların, həmçinin onların yaxın qohum-əqrəbalarının İmamzadə ziyarətgahını ziyarət etmələri ənənə halını almışdır.

Geniş mənada Gəncə İmamzadə türbə-kompleksinin xalqımızın milli dövlətçilik ənənələrinə, sadıqlılığın, təəssübkeşliyinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməsi qeyd oluna bilər. Belə ki, İmamzadə ziyarətgahı, ilk növbədə, xalqımızın milli sərvəti, tarixi abidəsi olmaqla yanaşı, maddi-mədəni irsimizin daşıyıcısı kimi etnik mənsubiyyətimizi nəsil-dən-nəslə ötürərək yaşadır.

İmamzadə ziyarətgahı xeyrixahlıq, xeyriyyəçilik, əliaçıqlıq kimi dəyərlərin yaşadılması baxımından da önəmli bir məkandır. Belə ki, istər mühüm dövlət bayramları, dini mərasimlər təşkil edilən zaman, istərsə də adi günlərdə çoxlu sayda müxtəlif sosial qrup və zümrelərdən olan insanlar tərəfindən zəvvarlar üçün ehsan süfrələri açılır. Bundan əlavə, mühüm dini mərasim və bayramlarda çoxsaylı mömin insanların, şəhər sakinlərinin könüllü surətdə qanvermə aksiyalarında iştirak etməsi xüsusilə təqdirəlayiq əməldir.

Gəncənin tarixən birgəyaşayış ənənələrinin qorunduğu şəhərlərdən olduğunu sübut edən məhəllələrdən biri də Səbzəvad olmuşdur. Burada mövcudluğunu müasir dövrümüzdə qədər davam etdirən qədim Səbzikar qəbiristanı xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir [4, s.57-60].

1968-ci ildə ölkəmizin yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix-memarlıq abidələri siyahısına daxil edilmiş Səbzikar qəbiristanı xüsusi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunəsi, açıq səma altında muzey kimi dəyərlidir. Gəncə Səbzikar qəbiristanındakı qəbirüstü abidələrin oxşar xüsusiyyətləri olsa da, heç bir türbə, yaxud türbə-sərđabə digərinin memarlıq nöqtəyi-nəzərdən üslubunu təkrar etmir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Gəncə Səbzikar məzarlığı ərazisində mövcud olan məzar abidələrinin bir çoxuna nəinki Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, hətta dünyanın əksər yerində təsadüf olunmur.

Bu bənzəri olmayan unikal maddi-mədəniyyət nümunələri o qədər səciyyəvi, eyni zamanda, fərqli xüsusiyyətlərə, sənətkarlıq elementlərinə sahibdir ki, onları vahid bir təsnifatda qruplaşdırmaq da asan deyildir.

Əcdadlarımızın mədfəni - əbədiyyətə qovuşduğu məkan hesab olunan məzarlıqların mühafizə edilməsi, valideynlərin uyuduğu məkanlara ehtiramla yanaşılması dahi Nizami yurdu Gəncədə ən mühüm, sabit ənənələrdən hesab olunur. Gəncənin İmamzadə, Səbzikar kimi böyük qəbiristanları ilə yanaşı, hələ ilk orta əsrlərdən etibarən XX əsrə qədər mövcudluğunu və əsas səciyyəvi şəhərsalma

xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış məhəllə qəbiristanlarının da hər birinin xüsusi ehtiramla qorunması qeyd edilən vacib etnoqrafik mülahizəni bir daha sübuta yetirir [1, s.11].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də 1920-ci ildən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğraması və ölkəmizin Sovetlər birliyi tərəfindən işğalından sonrakı mərhələlərdə əksər məhəllə qəbiristanları müxtəlif bəhanələrlə sökülmüş, yerində yol qovşaqları, ayrı-ayrı tikililər inşa edilmişdir [5, s.108-112; 119-120].

Bununla belə, Səbzəvad məhəlləsinin tarixi ərazisinə daxil olmuş və Gəncə şəhərinin sonuncu yerdəyişməsindən sonrakı mərhələsinin təqribən beş yüz illik dövrünü özündə ehtiva edən Səbzikar qəbiristanındakı məzarların müəyyən qismi müasir dövrümüzdə qədər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Qeyd olunan qəbir abidələrinin sənətkarlıq, tikinti quruluşu baxımından yekcins olmayan nümunələrini bir sıra səciyyəvi cəhətlərinə görə təsnif və tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur [4, s.48-51; 6, s.377].

Əsrlər boyu Gəncə şəhərinin İmamlı, Səbzəvad, Əttarlar, Zərrabi kimi ənənəvi məhəllələrində birgəyaşayış mədəniyyətinin təşəkkülü üçün münbit şərait mövcud olmuşdur. Bu tarixi həqiqəti qeyd edilən şəhərsalma vahidlərinin tərkibində müasir günümüzdə qədər qorunub saxlanılmış abidələr, İmamzadə türbə-kompleksi, Səbzikar qəbiristanı, Şəhidlər xiyabanında rus, ukrayna, belarus, yəhudi, hətta İspaniyada ötən əsrin 30-cu illərinin sonlarında baş vermiş vətəndaş müharibəsi zamanı Gəncə şəhəri 30 sayılı orta məktəbdə fəaliyyət göstərən təyyarəçilər məktəbində təhsil almış, milliyətcə ispan, macar, rus və digər millətlərdən olan aviatorların məzarlarının qorunub saxlanması təsdiq edə bilər.

Gəncə sakinlərinin "Səviskar" adlandırdıqları bu unikal qəbiristandakı müxtəlif məzarları tarixi nümunə, maddi mədəniyyət abidəsi kimi səciyyələndirərkən bir neçə mühüm məsələyə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, Gəncə Səbzikar qəbiristanını digər məzarlıqlardan fərqləndirən ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri burada ilk baxışdan sadəcə qəbir adlandırılması təbii qarşılanan, lakin elmi cəhətdən fərqli istilahlarla adlandırılması doğru hesab edilən təkrarsız maddi mədəniyyət nümunələrinin günümüzədək mühafizə olunmasıdır.

Belə ki, Səbzikarda qəbirlərlə yanaşı, çoxsaylı qəbirüstü abidələrə də təsadüf edilir. Bəhs olunan qəbirüstü abidələr bir sıra cəhətdən seçilir və ayrıca sənətkarlıq, eyni zamanda memarlıq nümunələri kimi təsnif edilməsi məqsədəuyğundur. Səbzikar qəbiristanında mövcud olan və çox mühüm tarixi mənbələr kimi dəyərləndirilən digər bir qisim maddi mədəniyyət nümunələri isə məzarlar və məzarüstü abidələrdir [7, s.4-5; 8, s.9138-9140].

Doğrudur, ilk baxışda qəbir və yaxud qəbirüstü abidə ifadələri işlədilərək sanki eyni xüsusiyyətlərə malik olan maddi abidələrin nəzərdə tutulduğu güman edilə bilər. Amma məhz tarixi-etnoqrafik, həmçinin bir sıra səciyyəvi sənətkarlıq cəhətləri, bədii memarlıq, dekorativ-tətbiqi xüsusiyyətləri sayəsində yuxarıda adları sadalanan abidələrin bir çox oxşar cəhətə sahib olması ilə yanaşı, ayrı-ayrı səciyyəvi fərqləndirici elementləri baxımından bir-birindən kifayət qədər seçildiyi üzə çıxır [9, s.59-62].

Gəncə Səbzikar məzarlığında tarixi baxımdan ən qədim məzarları hesab edilən nümunələr yalnız İslam-müsəlman mədəniyyəti ənənələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin inşa edilmiş xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etmir.

Bəhs olunan dəyərli epitafiya nümunələri – qədim qəbirlər üzərində təsvir, həmçinin yazı elementləri, eləcə də qəbir abidələrinin forma və hazırlanma texnologiyasında minilliklərə istinad edən, həmçinin Azərbaycan ərazisində İslam dininin yayılmasından əvvəlki tarixi mərhələlərdə mövcud olan, inkişaf edən yerli, milli memarlıq və sənətkarlıq ənənələrinin tətbiq edildiyi nəzərdən qaçmamalıdır.

Səbzikar kompleksi məzarlarının tədqiq olunan nisbətən daha qədim nümunələri özündə Gəncənin yerli Aran memarlıq məktəbinin çoxəsrlik dəyərli sənətkarlıq cəhətlərini əks etdirir.

Ənənəvi milli bayramlar zamanı Gəncə sakinləri qohum-əqrəbalarının, vəfat etmiş ailə üzvlərinin məzarlarına baş çəkərkən özləri ilə əklil, gül-çiçək dəstələri gətirir, səməni kimi milli ənənələrimizi əks etdirən əşyaları da qoymaqla, bir növ, əski tarixi mərhələlərdən qaynaqlanan inam və etiqadlarımızı nümayiş etdirirlər [10, s.2291-2294; 11, s.147-148].

İslam dininin qəbulundan sonrakı tarixi mərhələlərdə isə əvvəlki milli-mənəvi dəyərlərimiz İslami ənənələri ilə vəhdət şəklində inkişaf etmiş və nəsil-dən-nəslə ötürülərək mühafizə edilmişdir.

Yuxarıda sadalanan ənənələr yalnız Səbzikar tarix-memarlıq kompleksində dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış qəbir abidələrinin tarixi-xronoloji cəhətdən aid olduğu XVII-XVIII əsrlər

mərhələsində mövcud olmuş və məzarların inşasında tətbiq olunan sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Təqdirəlayiq haldır ki, bəhs edilən qəbir və qəbirüstü abidələrdə özünü büruzə verən milli sənətkarlıq, yerli memarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanın ənənəvi mədəniyyətinin vahid bir özü ilə, təmələ istinad edən, lakin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə tədricən formalaşmış və inkişaf etmiş ən mütərəqqi cəhətlərindən qaynaqlanmışdır.

Azərbaycan ərazisində VII-VIII əsrlərdən etibarən İslam dininin yayılması nəticəsində xüsusilə IX əsrdən başlayaraq Gəncə kimi möhtəşəm şəhər mədəniyyəti mərkəzlərində müvafiq olaraq müsəlman qaydasında yeni dəfn etmə adəti formalaşmağa başlamışdır [12; 13, s.64-65].

Bu tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi olaraq müsəlman dəfn etmə adəti ilə birlikdə yeni tip qəbir və qəbirüstü xatirə abidələrinin qoyulması da tədricən geniş miqyas almışdır. Bəhs olunan qəbirüstü abidələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: sarkofaq tipli qəbir abidələri, başdaşılar və sinə daşları [14, s.44-47].

İstər sarkofaq – sərdabə, istərsə də başdaşı və sinədaşı olan qəbir və qəbirüstü xatirə abidələri üçün mühüm hesab edilən səciyyəvi cəhətlərindən biri üzərində ərəb əlifbası ilə epitafiya, həmçinin oyma və qabartma üsulu ilə nəbati, eyni zamanda həndəsi naxışların həkk edilməsidir.

Səbzikar məzarlığında rast gəlinən çoxsaylı abidələrin yeraltı Gəncədən aşkar olunmuş ayrı-ayrı maddi mədəniyyət nümunələri ilə qarşılıqlı elmi-müqayisəli təhlilinin aparılması nəticəsində bəhs edilən abidələrin dəqiq xronoloji dövrləşdirilməsi həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda Səbzikardakı məzarüstü xatirə abidələrinin üzərində əks etdirilmiş müxtəlif aşkar və kosmoqonik, tarixi əhəmiyyətə malik, ilk baxışda tam açıqlanması mümkün olmayan dərin məzmunlu təsvirlərin izahının mümkünüyü üzə çıxmış olar [4, s.229-240; 15, s.35-36].

Gəncə Səbzikar abidəsinin nümunəsində məhz yerli ənənələr əsasında təşəkkül tapmış və tədrici inkişaf sayəsində ümumdünya və eyni zamanda ümumislam mədəniyyətinin zənginləşməsində Gəncənin, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının çox yüksək, müstəsna rolunu aşağıdakı mühüm müddəlarla təsbit etmək və ilk dəfə elmi ictimaiyyətə çatdırmaq mümkündür. Əvvəla, Səbzikar qəbiristanında günümüzədək qorunub saxlanmış və inşa edilmə tarixi XVIII-XIX əsrlərə təsadüf edən qülləvari günbəzə sahib türbələrin tikilmə üslubu inşaat keramikasının zərgər dəqiqliyi ilə tətbiq olunmuşdur. Bəhs olunan sənətkarlıq və memarlıq üsulunun geniş şəkildə istifadə edilməsi ilk orta əsrlər mərhələsi, xüsusilə də IX-XII əsrlərdə yüksək intişar tapmışdır. Amma Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan kərpiclə inşa üslubu daha qədim tarixi mərhələlərə aid maddi tapıntılarda üzə çıxarılmışdır [16, s.37].

Məhz minilliklər ərzində Gəncə üçün səciyyəvi sənətkarlıq, eyni zamanda memarlıq ənənəsi kimi dəyərləndirilən məşhur “Qızıl kəşişmə” kərpic inşası Səbzikar tarixi-memarlıq abidəsinin çoxlu sayda məzarlarında, xüsusilə də məzarüstü abidələrində, türbə-sərdabələrində əyani surətdə mühafizə edilmişdir.

Gəncə Səbzikar qəbiristanının çoxəsrlik tarixə malik məzar abidələrinin elmi əsaslarla tədqiqi sayəsində şəhərdə multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin yeni mənbələrə istinadən daha müfəssəl öyrənilməsi mümkündür.

Azərbaycanda İslam dininin qəbul edildiyi və əhalinin əksər qisminin müsəlman olaraq ictimai həyatında və məişətində bu qaydalarla yaşadığı orta əsrlərdə əski türk ənənələrinin əsas mədəni, mənəvi, əxlaqi və o cümlədən dini-ideoloji cəhətləri mühafizə edilirdi [17, s.13; 18, s.342-344].

Nəsildən-nəslə ötürülən ənənələrin, dəyərlərin unudulmaması sayəsində qədim tarixi köklərə əsaslanan milli, dini dəyərlərimiz yalnız feodal münasibətlərinin mövcud olduğu orta əsrlər mərhələsində deyil, yeni dövr mərhələsi – XIX əsr və ondan sonrakı dövrlərdə də yaşadı. Təqdirəlayiq haldır ki, Gəncə şəhərinin çoxsaylı tarixi məhəllələri şəhərsalma vahidləri kimi tədricən sıradan çıxsa da, burada yaşayan sakinlər müasir dövrimüzdə də çoxəsrlik birgəyaşayış mədəniyyətinin ənənələrini, multikultural və tolerantlıq dəyərlərini unutmur, əksinə, onların ləyaqətlə yaşadılması üçün böyük əzmlə çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11.
2. Hasanov E.L. Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2021. Issue 2, vol. 94, p. 248-254. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
3. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // “Elm və həyat” jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti, Bakı, 2020, № 4 (470), s. 60-63.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm nəşriyyatı, 2007, 246 s.
5. Hasanov E.L., Marjanli M. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019. 208 s.
6. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines, 2011, p. 377.
7. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // European Applied Sciences, 2014, vol. 2, p. 3-5.
8. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143.
9. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
10. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage // Information (Japan), 2017, vol. 20(4), p. 2289- 2296.
11. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
12. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. Общая редакция и составление О.Н. Астафьевой, О.В. Шлыковой. Москва: «Согласие», 2019. 293 с.
13. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, p. 61-66. Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
14. Hasanov E.L. Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city. Warsaw: (Poland), Sp. z.o.o. “iScience”, 2018, 100 p. ISBN 978-83-66216-02-0
15. Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37.
16. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri) // Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları, Bakı, 1987, s. 37.
17. Mooney C.A. Culture clash: an international legal perspective on ethnic discrimination. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 13.
18. Poulmarc’h M., Laneri N., Hasanov E. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, vol. 77, part 4, p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
19. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, vol. 57, part 1, p. 9-16. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
20. Гасанов Э.Л. Традиции толерантности как предмет исследования межкультурного диалога // “Din araşdırmaları” jurnalı, № 2(5). Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Bakı, 2020, s. 227-240.